

Я. О. Поліщук

Ягеллонський університет, Краків
Національний університет «Острозька академія»

ОСТРОГІАНА МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА

У статті аналізується наукове зацікавлення Острогом як визначним центром давньої української культури, а також дослідження митрополита Іларіона (Івана Огієнка), присвячені острозькій старовині. Учений підкреслював значення Острога в контексті українського відродження та просвіти XVI–XVII століття.

Ключові слова і словосполучення: національна культура, історія, національно-культурне відродження, гуманізм, література, друкарство.

У науковій творчості митрополита Іларіона острогіана посідає помітне місце. Іван Огієнко з молодих років високо цінував Острог як славний осередок старої української культури, вважав його одним із провідних чинників національного духу та культурної традиції. Його життєві стежки також пов'язані з Острогом. Образ давнього волинського міста постає в багатьох наукових працях видатного медієвіста. Попри різні об'єкти острогіани, які довелося висвітлювати Огієнкові, провідні тези його наукових студій лишаються виразними та послідовними. Учений акцентував увагу на видатній ролі Острога у процесі національно-культурного відродження українців, він високо оцінював значення праці острозьких просвітників, котрі ширили ідеї гуманізму й поступу наприкінці XVI та на початку XVII століть. Відтак Острог у дослідницькій думці вченого перетворюється в один із культурних символів українства, значення якого цілком актуальне і в контексті драматичного XX століття, на тлі виборювання українцями права до власної державної самоорганізації.

Із Острогом пов'язаний прикметний біографічний епізод Івана Огієнка. Відомо, що вченому не одразу вдалося здобути високу освіту. Після Брусилівської школи, яку закінчив у 1896 році, він став учнем військово-фельдшерської школи в Києві. Завершивши навчання в 1900 році, кілька років працював в одному з київських шпиталів. Проте вже тоді Огієнко зрозумів, що його покликанням є наука. Тому він не задовольнився здобутим, а постійно займався самоосвітою, аби здійснити свою мрію. Таким чином Іван Огієнко протягом трьох років опрацював програму тогочасної гімназії. Він готувався екстерном скласти випускні іспити, щоб отримати відповідний атестат. Адже тільки за цієї умови можна було вступити до університету, про навчання в якому весь час мріяв допитливий юнак. Готуючись до випускних випробувань (матури), Огієнко систематично вивчав кілька предметів у вільний від праці час. Він навіть віддавав половину своєї платні репетиторові, аби здобути надійні знання. Таким сильним було в юнака прагнення продовжувати освіту в університеті.

Випускні іспити за курс класичної гімназії Іван Огієнко склав у травні 1903 року. На підставі цього факту він отримав атестат № 434 про закінчення Острозької класичної гімназії [1, с. 55], що, своєю чергою, уможливило вступ у тому ж році до Київського університету св. Володимира. Лишається, однак, загадкою, чому саме Огієнко вибрав для екстернату Острозьку гімназію. Якщо виходити з прагматичної мотивації, то можна пояснити це тим, що умови складання випускних іспитів у провінційному містечку були м'якші та сприятливіші, ніж у губернських центрах Києві чи Житомирі, з якими тоді був пов'язаний Огієнко. Утім, талановитий юнак навряд чи потребував поблажливості екзаменаційної комісії, адже він дуже ретельно готувався до цих іспитів. Під час самого випробування він також зумів вирізнитися серед інших. При складанні іспитів увагу гімназійної комісії привернув тим, що власну біографічну довідку написав віршами [16, с. 41].

Є й інший, романтичний мотив, який залюбки вказують краєзнавці: юний Огієнко вже тоді чув про велич Острога, його значення в історії краю, то ж цей романтичний образ вплинув на його вибір [15; 8; 1]. Версія, очевидно, не позбавлена сенсу, адже в тогочасній періодиці тема Острога неодноразово порушувалася, зокрема в пресі Волинської губернії, в якій виростав та виховувався хлопець («Вольнские губернские ведомости», «Вольнские епархиальные ведомости» та ін.). На той час активно діяло Острозьке братство, чинилися заходи щодо відродження історичної старовини міста тощо. Пожвавлення інтересу до історії припадає на 1892 рік, коли урочисто відзначалося 900-ліття православ'я на Волині, у цей час багато говорилося зокрема про Острог як провідний центр православного руху давньої доби [3].

Огієнко міг також дізнатися про острозьку старовину з наукових праць із загальної російської та церковної історії, що були доступні в тогочасних бібліотеках. Важно однозначно стверджувати, які з цих джерел він опрацював до відвідання Острога, а які пізніше, однак із певністю можна твердити, що Іван Огієнко ґрунтовно вивчав подібні наукові джерела, доказом чого є численні примітки в його власних дослідженнях. Зокрема, учений добре знав публікації дослідників-краєзнавців у «Вольнских епархиальных ведомостях» [2; 14], праці М. Костомарова, П. Карашевича [6], П. Житецького, М. Грушевського та інших. Із них він черпав знання про видатні факти та постаті з життя давнього Острога, а також переймався національно-патріотичним духом острозької культурної спадщини.

Яким побачив давній волинський центр юний Іван Огієнко, прибувши сюди складати іспити за гімназію? На межі ХІХ–ХХ століть це місто було малим повітовим центром з кількома культурно-освітніми осередками, проте вже без давнього блиску та слави. Лише старовинні вежі на узгір'ях нагадували про славу минувшину. Проте від знаменитої академії та православної друкарні князя К. Острозького не лишилося навіть сліду. Назагал вигляд старих архітектурних об'єктів справляв похмуре враження, як свідчать описи ХІХ століття. Так, В. Домбровський, відвідавши Острог 1839 року, так передавав атмосферу старого міста: «Передусім оглянув я залишки Острозько-

го замку, що в окремій частині міста. Похмурий, смутний вигляд цієї камінної будівлі вже переконав мене достатньо в її древності. Стоячи на крутосхилі, замок, чи, краще сказати, віцілілі рештки замку князів острозьких, підтримується прибудованими до нього в різні часи кон-трфорсами, які з зовнішнього боку сягають третього поверху. Взагалі замок влаштований так, що з боку Богоявленської церкви бачиш лише два яруси, а з протилежного боку — чотири. Унизу, під будівлею, тягнуться величезні підземелля, окремі з яких уже засипані землею. Там, як свідчить легенда, мучилися бранці, захоплені на полі битви дружиною хоробрих вояків Острозьких» [4, с.101-102].

Побачене в Острозі, судячи з наслідків, стимулювало Огієнкове зацікавлення історичною спадщиною цього волинського міста, незважаючи на руйнацію пам'яток давньої епохи. Варто, на наш погляд, прийняти тезу, що про Острог І. Огієнко знав уже до відвідання міста. Адже він уже тоді всерйоз захоплювався історією та краєзнавством. Історик та краєзнавець проф. М. Ковальський завважував: «Мабуть, із часу перебування Огієнка в Острозі і виник інтерес його до острозької старовини, історії Острога, князів Острозьких, Острозького культурно-освітнього центру XVI–XVII ст., Острозької академії» [7]. Гадаємо, однак, що перебування у волинському місті не викликало, а зміцнило цей інтерес, сприяло його розвитку. Воно, так би мовити, «матеріалізувало» образ острозької давнини — не тільки завдяки побаченим тут архітектурним пам'яткам, а й через візуальний образ острозьких стародруків, які, цілком імовірно, оглядав І. Огієнко.

Острозький період української культурної історії яскраво представлений вже у ранніх наукових студіях Івана Огієнка, зокрема в нарисі «Українська культура» (1918) [12]. Дослідника цікавила насамперед просвітницька діяльність острозького гуртка, що своєрідно вписувалася в широкий рух європейського ренесансу. У першій половині 20-х років XX ст. він особливу увагу присвячує дослідженню пам'яток раннього українського друкарства, що, як відомо, багато завдячує острозькому культурному осередку XVI–XVII століть. З-під пера вченого виходять праці «Свято української культури: Нариси з історії початків українського друкарства» (1924) [11] та «Дерманська друкарня. Історико-літературний нарис з культурного життя Давньої Волині» (1925) [9]. У цих розвідках помітний глибокий інтерес до острозьких стародруків та їхньої ролі в просвіті давнього українського суспільства, у зміцненні його духовних основ. Пізніше, як знаємо, такий інтерес привів Огієнка до створення фундаментальних праць з історії українського друкарства [10] та історії національної церкви [13]. Характерна деталь: у виданнях 20-х років Огієнко, не маючи ані гідних умов для наукової праці, ані контролю за якістю самих книжок, потерпав, що вони виходять у світ із помилками та недоглядами. Так, на титульному аркуші всіх примірників брошури «Дерманська друкарня» було проставлено штемпельний відбиток зі словами «Автор коректури не читав», що свідчить про відповідальне ставлення дослідника до кожної дрібниці в підготовці до друку [16, с. 492].

Досліджуючи волинські та галицькі стародруки, Іван Огієнко оцінював їх у контексті європейського друкарства та ренесансного гуманізму взагалі. Відтак він вибудовував власну концепцію розвитку національної культури, використовуючи окремі факти як аргументи до загальної схеми. Тому-то острозькі та дерманські друковані книги, на думку Огієнка, слугують за яскраві свідчення культурного піднесення, загального поступу в українському суспільстві. Сучасний біограф та дослідник Огієнкової творчості проф. М. Тимошик вважає, що особливою властивістю праць про книгодрукування, що, між іншим, спричинило їхнє невизнання та шельмування в радянській науці, є обґрунтування «виникнення і розвитку українського друкованого слова як складової української культури» [16, с. 341].

В еміграційний період митрополит Іларіон створює студію, яку можна вважати комплексним представленням його наукової острогії. Це монографія «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (1958) [5]. Очевидно, на першому плані тут постать безумовного лідера й мецената українського культурного відродження — князя Костянтина Костянтиновича Острозького, київського воєводи, сенатора Речі Посполитої, одного з найбільш впливових політиків свого часу, яскравого репрезентанта й послідовного захисника русько-православних верств тогочасної держави. І. Огієнко зображує князя Острозького як блискучого історичного діяча, безперечного ініціатора процесів реформ та культурного відродження українців, переконує в історичній ролі його найважливіших справ, як-от відкриття вищої школи та друкарні в рідному Острозі. З іншого боку, вчений бачить суперечності у світогляді та діяльності князя Костянтина Острозького, прагне їх витлумачити з огляду на особливості історичної ситуації та становище самого князя, його майнові інтереси або ж індивідуальну психологію.

Огієнкові не можна відмовити в проникливості наукових оцінок. Він не обмежується повторенням висновків, які до нього вже були зроблені в історичній літературі, починаючи ще від знаменитих нарисів Миколи Костомарова (див. його «Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», т. 107, 1873-1888) та завершуючи фундаментальною десятитомною працею Михайла Грушевського «Історія України-Руси» (1898-1936). Широка обізнаність з ідейно-релігійними рухами того часу, а також з суспільною та культурною атмосферою Речі Посполитої і цілої Європи, дозволяє І. Огієнкові означити місце українського чинника на тлі національного відродження європейських народів. Це той акцент, якого бракувало попереднім дослідженням острогії, зокрема з часу Російської імперії, коли подібні оцінки підлягали суворій цензурі.

У монографії про Костянтина Острозького митрополит Іларіон високо оцінює не лише постать самого князя, а й рельєфно та переконливо зображує острозький освітньо-культурний осередок, його основні досягнення та гуманістичний дух. Він слушно вважає, що Острог періоду XVI–XVII століть став не лише визначним центром на Волині, а й мав загальноукраїнське значення. Оцінюючи острозьку старовину з історичної перспективи, вчений підкреслює, що чини князя

Острозького були початком великого процесу, який розбудив приховані сили національно-культурного будівництва та дістав розвиток у наступних поколіннях. На його думку, острозькі просвітники заклали підвалини цього руху, який розгорнувся та досягнув небачених висот уже в сімнадцятому столітті. Якщо цей період (XVII ст.) І. Огієнко називав «золотим віком української культури», то його основи були створені в Острозі наприкінці XVI сторіччя.

У контексті національного відродження, як завважає митрополит Лларіон, Острог стає першим активним чинником, що багато в чому зумовлює функції та характер наступних, пізніших хвиль національного руху. Тому-то в тріаді центрів українського ренесансу (Острог — Львів — Київ) учений акцентує на значенні острозької традиції. Він зокрема пише: «Своєю силою особливо славився Остріг уже в другій половині XV віку, ціле XVI-те століття та самий початок XVII-го віку. Остріг став вкінці справжнім культурним центром, став осередком цілої Волині і в справах культури був першим містом на всю Україну, значно перевищуючи навіть Львів» [5, с.156]. Сліди острозького впливу автор дослідження бачить і в діяльності Львівського та Луцького братств, і в реформах Петра Могили, зокрема в заснуванні знаменитого колегіуму в Києві, що став першим українським університетом.

Острогіана митрополита Лларіона цікава як своєрідне поєднання серйозного наукового інтересу вченого, докладного знання фактів та обставин давньої епохи, з одного боку, і щирого патріотизму, національно-романтичної ідеї, незмінної уваги до високої культурної традиції, з іншого. За Огієнком, давній Острог слугував добрим прикладом органічної європейськості українства, він переконливо доводив високі культурно-просвітницькі аспірації українців за давньої історичної доби.

Список використаних джерел:

1. Андрухов П. 600 імен в історії Великої Волині. — Остріг, 1993. — С. 55.
2. Барановський С. Краткие сведения о бывших на Волини православных типографиях // Волинские епархиальные ведомости. — 1877: Неофиц. часть. — С. 763–787.
3. Девятсотлетие православия на Волини. 992 — 1892. — Ч. 1. — Житомир, 1892.
4. Домбровский В.Ф. Острожская старина // Киевлянин. — 1840. — С. 81–118.
5. Лларіон, митрополит. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. — Вінніпег, 1958. — 216 с.
6. Карашевич Платон. Очерк истории православной церкви на Волини. — Санкт-Петербург, 1855. — 157 с.
7. Ковальський М. Огієнко Іван (Митрополит Лларіон) // Острозька Академія XVI–XVII ст. Енциклопедичне видання. — Острог, 1997. — С. 108–113.
8. Костриця М.Ю. Іван Огієнко — випускник Острозької гімназії // Матеріали IV науково-краснзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». — Остріг, 1993. — С. 62.
9. Огієнко І. Дерманська друкарня. Історико-літературний нарис з культурного життя Давньої Волині. — Варшава: Друкарня Синодальна, 1925. — 16 с.
10. Огієнко І.І. Історія українського друкарства: Історико-бібліографічний огляд українського друкарства 15-18 вв. — 2-е вид. — Вінніпег, 1983. — 418 с.

11. Огієнко І. І. Свято української культури: Нариси з історії початків українського друкарства. — Варшава: Наш світ, 1924. — 34 с.
12. Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — 273 с.
13. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: В 2. — Т. 1-2. — Прага, 1942.
14. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в городе Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими // Волынские епархиальные ведомости. — 1880. — № 28-29. — С. 1265–1286; № 31. — С. 1374–1390; № 32. — С. 1438–1537.
15. Савчук П. О. Остріг у дослідженнях І. І. Огієнка // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». — Остріг, 1993. — С. 189–190.
16. Тимошик Микола. «Лишусь навки з чужиною!..» Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження: Наукове видання / Передмови О. Кравченка та В. Скопенка. — К.: Наша культура і наука; Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови, 2000. — 548 с.

In article is analyses scientific inspiration of Ostrog and Ostrogian old times in writing of Metropolitan Ilarion (Ivan Ogienko). Prominent Ukrainian scientist and theologues underline acquire great significance of old Ostrog in context of Ukrainian Renaissance and education.

Key words and word combination: national culture, history, national and cultural Renaissance humanism, literature, printing, religion questions.

Отримано: 20.02.2009 р.

УДК 811.161.2'2828(477.43):398.95

І. М. Потапчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ НАРОДНОЇ ЕТИМОЛОГІЇ ДЕЯКИХ МІКРОТОПОНІМІВ ЧЕМЕРОВЕЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті подано народну етимологію окремих мікротопонімів населених пунктів Чемеровецького району, зібрану шляхом польових досліджень діалектного мовлення, запису легенд і переказів, на матеріалі давніх історичних документів.

Ключові слова і словосполучення: мікротопоніми, народна етимологія, діалектологічний аспект, перекази, легенди.

Мікротопоніми, як відомо, позначають невеликі географічні об'єкти антропогенного чи натурогенного походження, що відомі на обмеженій території вузькому колу людей. Вони не зафіксовані в словниках, побутують переважно в усній формі, характерні для розмовного стилю мовлення, однак мають досить велике інформативне значення. Мікротопонімні назви певного регіону репрезентують його історико-географічне значення, діалектні особливості.

Потреба нагальної фіксації такого матеріалу зумовлена тим, що відходять старожили — носії інформації про народне походження